

EPITAFI SREDNJEGA VIJEKA: „KNJIGE ŽIVOTA I SMRTI“

Mirjana Matijević Sokol

UDK: 929.55(497.5)“653“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Epitafi – natpisi na nadgrobnim spomenicima ili općenito pjesme s istim sadržajem čuvaju sjećanje na pokojnika i djela koja je tijekom života napravio. Javljaju se od antičkih vremena u egipatskoj te grčkoj i rimskoj civilizaciji. Odras su svjetonazorskih i civilizacijskih poimanja života i smrti. Srednjovjekovni natpisi na hrvatskom prostoru neposredan su izdanak ranokršćanskih epitafa u kojima se zrcali kršćanski svjetonazor. U članku predstavlja se osoban odabir ovih „pjesama u kamenu“ od ranokršćanskih vremena pa do kraja srednjeg i početaka novog vijeka. U njima mogu se uočiti i pratiti tijekom vremena koncepcijske, sadržajne i svjetonazorske promjene, ali se isto tako zamjećuju vječna promišljanja koja inicira smrt. Gotovo svi tekstovi daju naslutiti vječno prisutan strah od smrti, ali i ističu postignuća pokojnika za života s ciljem osiguravanja pamćenja. Iz onih kršćanskih srednjovjekovnih zrači vjera u zagrobni život. U članku se posebno razmatraju epitafi poznatih osoba koji su povijesna vrela prvoga reda. No, važno mjesto u razmatranju imaju njihovi sadržaji i struktura kao osebujna literarna pjesnička vrsta.¹

Ključne riječi: epitaf, srednji vijek, svjetonazor, „pjesme u kamenu“, *loci communes*, smrt, pamćenje

„Svi naši naponi, sva naša djela samo su vidovi borbe protiv smrti“, zapisao je Vladan Desnica u svome romanu *Proljeća Ivana Galeba*.² U toj borbi za nezaborav svoje mjesto imaju epitafi.³ Civilizacije antičkog svijeta epitafima – posmrtnim tekstovima – slavile su život pokojnika i čuvale uspomenu na njega.⁴ U širem smislu sve što je zapisano

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća* (IP-2014-09-6547, voditelj projekta: dr. sc. Damir Karbić) Hrvatske zaklade za znanost. Naslov je članka „posuđen“ i parafraziran naslov knjige i poglavlja u knjizi o stećcima Dubravka Lovrenovića. Usp. Dubravko LOVRENOVIĆ, „Epitafi – ‘knjige života’“, *Stećci. Galerija Klovičevi dvori*, 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008. (ur. Jasminka Poklečki Stošić), Zagreb 2008., 204, 210; ISTI, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo 2010., 130–131.

² Citirano prema: *Desničini susreti 2017. Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti. Povodom 50. obljetnice smrti Vladana Desnice. Program rada/sažeci izlaganja* (ur. Drago Roksandić, Vladan Bajčeta i Matko Globačnik), Zagreb 2017., 7.

³ O fenomenu zaborava i pamćenja usp. Saša HORVAT, „Pojam zaborava u Platona“, *Riječki teološki časopis*, 22/2014., br. 2, 417–442.

⁴ D. LOVRENOVIĆ, „Epitafi – ‘knjige života’“, 204, 210; ISTI, *Stećci*, 130–131.; James SPENCER NORTHCOTE, *Epitaphs of the Catacombs or Christian Inscriptions in Rome during the First Four Centuries*, London 1878., 1.

na grobu smatra se epitafom. Ovi su natpisi često u stihu ili prozi te sadrže podatke iz pokojnikova života, ali isto tako iskazuju i emotivan stav prema njemu, ali i prema smrti. U epitafe ubrajamo i literarne uratke, pjesme, sa sličnim sadržajem koje nisu upisane na samo grobno mjesto. Najstarijim epitafima možemo smatrati egipatske zapise na sarkofazima ili na drugim oblicima ukopa.⁵ Najbrojnija su skupina iz tih razdoblja grčki i rimski nadgrobni natpisi. Najstariji grčki epitafi pripisuju se lirskom pjesniku Simonidu s Keja (oko 556. – 468. pr. Kr.), a posvećeni su junacima poginulim kod Termopila.⁶ Atenski epitafi u ranijim vremenima nemaju često ni ime pokojnika, nego tek malo konvencionalnih pohvala. Ističu se – ako je moguće – neka životna postignuća, osobito herojske okolnosti smrti. S vremenom su se razvijali u zasebnu pjesničku vrstu koja – kao i oni kasniji – sadrži biografske podatke o pokojniku, ali i pjesnički ocrta njegov život.⁷ U tom su smislu puno bogatiji rimski nadgrobni natpisi, kako oni poganski,⁸ tako i oni ranokršćanski.⁹ Među epitafe koji slave život i djela pokojnika možemo ubrojiti slavan natpisni tekst poznat pod nazivom *Monumentum Ancyranum*, čiji su sadržaj „djela božanskoga Augusta“ (*res gestae divi Augusti*). Ovaj je tekst sastavio sâm August kao svoju oporuku i bio je uklesan na dvama stupovima ispred njegova mauzoleja u Rimu. Preveden je i na grčki jezik te se prepisivao širom Rimskog Carstva.¹⁰

Srednjovjekovna epitafistika kontinuiran je slijed od ranokršćanskih pogrebnih natpisa koji su doživjeli preobrazbu od onih antičkih, poganskog svjetonazora, do onih koji su izraz kršćanskog pogleda na svijet. Težište su ovoga članka epitafi uglavnom iz srednjeg vijeka, koji su imali svoje mjesto pri proučavanju hrvatske povijesti kao povijesna vrela prvoga reda, ali su svojim literarnim iskazom ujedno najraniji začeci srednjovjekovnoga pjesništva na latinskom jeziku.

Glavna je značajka rimskih epitafa ta da su se u početku sastavljali vrlo jednostavno. S vremenom se razvijaju i mnogi su pjesnički uraci sročeni u metru. Takve „pjesme u kamenu“ zastupljene su među poganskim epitafima, ali nadasve pozornost privlače oni ranokršćanski, osobito od vremena pape Damaza. Istražujući sadržaj i formu kasnoantičkih epitafa, uočavamo promjene koje se zbivaju – ne toliko u strukturi epitafa koliko u izričaju – pri prihvaćanju, pa onda i dominaciji kršćanskog svjetonazora. Kršćanski epitafi „odišu sasvim drugim duhom“¹¹ od onoga antičkog, poganskog. Vrlo promišljeno poganska se terminologija transformira u kršćansku na temelju više elemenata epitafa.

⁵ Igor URANIĆ, „Sarkofag i kartonaža Kaipamau“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 26–27/1993. – 1994., 146, 151.

⁶ François CHAMOUX, *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, Beograd 1967., 186, 239–243, 328, 449.

⁷ Bradley H. MCLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 337)*, Ann Arbor 2002. Za sepulkralnu epigrafiju usp. str. 260–288.

⁸ Za odabrane rimske poganske epitafe iz Dalmacije usp. Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split 1987., 128–211.

⁹ Usp. salonitanske kršćanske epitafe u: Nancy GAUTHIER – Emilio MARIN – Françoise PRÉVOT (ur.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe–VIIe siècles/Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone, IV.–VII. st.*, 2 sv., Rome – Split 2010.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, 212–241.

¹⁰ Više o ovom zapisu usp. Ernst DIEHL (prir.), *Res gestae divi Augusti*, Bonn 1908.; Alison E. COOLEY, *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation, and Commentary*, Cambridge – New York 2009.; Robert MATIJAŠIĆ (prir.), *Djela Božanskoga Augusta*, Zagreb 2007.

¹¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, 15.

Praćenjem formula, kao i načina datiranja na ranokršćanskim i srednjovjekovnim epitafima uočava se i uspostavlja relativna kronologija koja je osobito važna za određivanje vremena nastanka spomenika kada je to drugačije nemoguće.¹² Razlika se očituje u upotrebi termina koji nose nova značenja pa tako grob nije „vječni dom“ (*domus aeterna*), nego tek privremeno boravište u koji je pokojnik „odložen“ (*depositus*) i „počiva“ (*requiescit*) do uskrsnuća.¹³ Glagol *deponere*, kao i iz njega izvedena imenica *depositio* označava obred inhumacije kršćana, odnosno ukop u zemlju nasuprot ranijem poganskom spaljivanju (*sepelire*). Javlja se na kršćanskim natpisima već u III. stoljeću kao kršćanski obilježen termin kojim se očituje vjera u uskrsnuće i tek privremen boravak u grobu.¹⁴

Velik je utjecaj na formiranje nove kršćanske epitaftike imao papa Damaz. Oživljena je nekadašnja poganska inicijalna formula *Hic iacet* s više sličnih inačica (*Hic/hoc in tumulo, requiescit, quiescit, quiescit in pace*) na titulima katakombi koje je reformirao Furije Dionizije Filokal prema papinu nalogu, a nekima je autor sâm papa Damaz.¹⁵ Mnogi su tituli mala pjesnička remek-djela sastavljena u heksametru s uzorom u Vergilijevim stihovima.¹⁶ Vergilije je – svjedoči to sv. Jeronim u pismu papi Damazu – bio preporučena literatura kršćanskih pisaca, svetih otaca jer su u njegovim stihovima prepoznali navještaj Isusa Krista.¹⁷ Ovi običaji proširili su se po čitavom prostoru latinskog svijeta¹⁸ i postali su, uz one biblijske, *loci communes* kršćanske epitaftike.

Hrvatski srednjovjekovni korpus nadgrobnih natpisa organski izvire iz ranokršćanskih epitafa. Ogladni su primjeri natpisi na sarkofazima sa salonitanskih cemeterija, koji se u mnogim aspektima mogu mjeriti s onima iz Rima.¹⁹ Dva privlača posebnu pozornost. Je-

¹² Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene“, *Tusculum*, 10/2017., br. 2, 77–91.

¹³ N. GAUTHIER – E. MARIN – F. PRÉVOT (ur.), *Salona IV*; D. LOVRENOVIĆ, „Epitafi – ‘knjige života‘“, 207, 210; *Isti, Stećci*, 130–131.

¹⁴ Na salonitanskim se natpisima ova formula javlja na natpisima biskupa. Bulić je prepoznaje u natpisu mučenika sv. Dujma, a pouzdano se nalazi na natpisu biskupa Prima. Usp. Frane BULIĆ – Josip BERVALDI, „Kronotaksa solinskih biskupa“, *Bogoslovska smotra*, 3/1912., br. 1, 8–17. Rasprostranjena je i na natpisima mnogih drugih pokojnika. Usp. *Salona IV*. Svi su smjeri navedeni u *Indeksu*, 1321–1322. O tome usp. i: Orazio MARUCCHI, *Christian Epigraphy. An Elementary Treatise, With a Collection of Ancient Inscriptions Mainly of Roman Origin*, Cambridge 1912., 56–57; Paul Anthony REYNOLDS, *A Comparative and Statistical Survey of the Late Antique and Early Medieval Latin Inscriptions of South Eastern Gaul (c. 300–750 AD)*, doktorska disertacija, University of Leicester, 2000., 214–216; Emilio MARIN, „L'épigraphie de Salone au temps de Constantin et de ses successeurs (313–363). L'épigraphie chrétienne“, *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae christianae (Romae 22. – 28. 9. 2013). Costantino e i Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi* (ur. Olof Brandt, Vincenzo Fiocchi Nicolai i Gabriele Castiglia), sv. 1, Città del Vaticano 2016., 1179–1196. Za kršćansku epigrafiju vidi još Danilo MAZZOLENI, „The Rise of Christianity“, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson), Oxford 2015., 445–468, a za rimske predodžbe o smrti i pokojnicima Laura CHIOFFI, „Death and Burial“, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, 627–648.

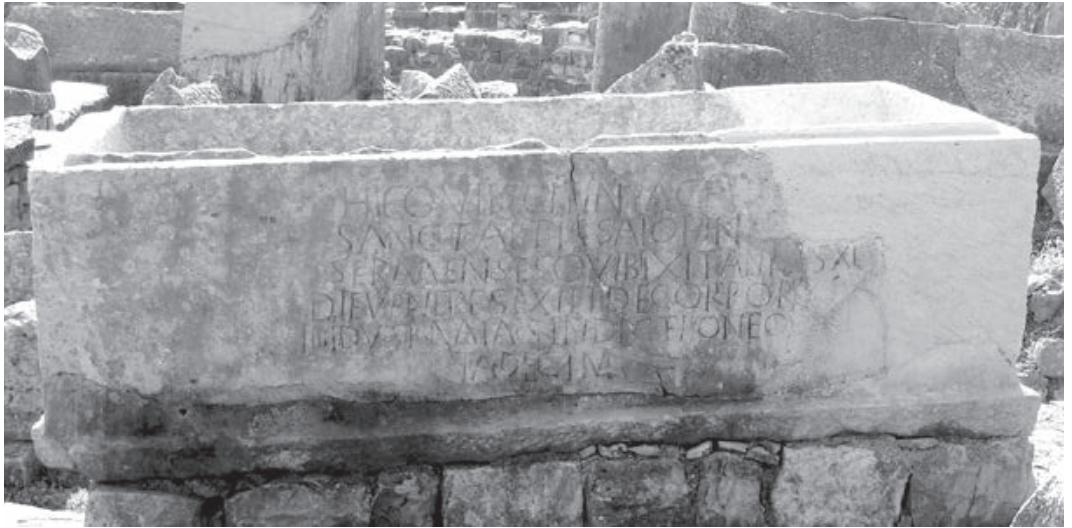
¹⁵ Rebecca LEIGH LITTLECHILDS, *The epitaphs of Damasus and the transferable value of persecution for the Christian community at Rome in the fourth-century AD*, završni rad (Master of Arts), University of Saskatchewan, 2008.

¹⁶ O. MARUCCHI, *Christian Epigraphy*, 340–358; Peter CABAN, „The Early Ancient Christian Inscriptions in the Christian Epigraphy“, *European Journal of Science and Theology*, 11/2015., br. 3, 27–29.

¹⁷ Edmond Frédéric LE BLANT, *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule, accompagné d'une bibliographie spéciale*, Paris 1869., 175.

¹⁸ Usp. Mark A. HANDLEY, *Death, Society and Culture: Inscription and Epitaphs in Gaul and Spain, AD 300–750*, Oxford 2003.

¹⁹ D. LOVRENOVIĆ, *Stećci*, 117.

Sl. 1. Sarkofag s epitaфом opatice Ivane na Manastirinama u Solinu

dan je onaj svećenika Ivana,²⁰ a drugi opatice Ivane iz Sirmija.²¹ Oni su ishodišne, paradigmatičke točke hrvatske ranosrednjovjekovne epitaforike, ali su ujedno kao i drugi slični širom Rimskog Carstva i u temeljima ove opće europske literarno-pjesničke vrste.

Na ovom tragu stasali su epitafori u gradovima na jadranskoj obali. Na samom prijelazu u srednji vijek s mnogim ranokršćanskim značajkama nastao je natpis na kapsi svete Stošije u Zadru. Njegov sadržaj čvrsta je čvorišna točka jer – poput vremenske kapsule – sadrži značajke svoga vremena koje su egzaktno databilne jer se vežu uz povijesnu osobu zadarskog biskupa Donata.²² Split je kao metropolitansko središte riznica sepulkralnih natpisa u rasponu od onih jednostavnih, šturih zapisa do „pjesama u kamenu“. Najranijem srednjovjekovnom sloju epitafora s vrlo jednostavnom formulom pripadaju oni splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina,²³ priora Petra,²⁴ nadbiskupa Ivana Tvrdakova.²⁵ Njihov je sadržaj vrlo štur i glavno mjesto u nje-

²⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, 214–215, 266; Emilio MARIN, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, *Salona Christiana* (ur. Emilio Marin), Split 1994., 58; N. GAUTHIER – E. MARIN – F. PRÉVOT (ur.), *Salona IV*, 305–312.

²¹ Branimir GABRIČEVIĆ, „Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne“, *Disputationes Salonitanae 1970* (ur. Željko Rapanić), Split 1975., 96–101; Ivan BASIĆ, „CIL III 9551 i njegovi tumači“, *Tusculum*, 1/2008., 81–108.

²² Ivo PETRICIOLI, „Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra“, *Diadora*, 2/1960. – 1961., 252–254.

²³ Literatura o ovom sarkofagu i njegovu epitaforu vrlo je opsežna. Usp. Frane BULIĆ – Josip BERALDI, „Kronotaksa spljetskih nadbiskupa“, *Bogoslovska smotra*, 4/1913., br. 2, 130–136; Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997., 365; Vedrana DELONGA, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci“, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj* (ur. Vedrana Delonga, Nikola Jakšić i Miljenko Jurković), Split 2001., 69; Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002., 79–114; Ivan BASIĆ, „Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, 24/2005., br. 29, 7–28; ISTI, „Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu“, *Ars Adriatica*, 1/2011., 67–96; Ivan BASIĆ – Miljenko JURKOVIĆ, „Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća“, *Starohrvatska prosvjeta*, 38/2011., 149–185.

²⁴ Željko RAPANIĆ, „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65–67/1963. – 1965., 294–297; V. DELONGA, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci“, 69–70.

²⁵ Branimir GABRIČEVIĆ, „Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62/1960., 87–103.

mu ima neka od inačica formule *hic iacet*. U nekom zabilježen je podatak iz životnog kurikula ovih uglednika. Za Ivana Ravenjanina i Ivana Tvrdakova saznajemo da su nadbiskupi. A epitafi Ivana Tvrdakova i priora Petra ističu da su rođeni i odrasli u Splitu. Bogatiji je sadržajem epitaf nadbiskupa Martina uz uobičajenu formulu *hic iacet*.²⁶ I jedan je dubrovački nadbiskup poznat s epitafa. Na nadgrobnoj ploči u samostanu na Lokrumu nalazi se tekst koji restituiran glasi: *Hic requiescit Vitalis archiepiscopus domini Theodori filius pro cuius crimina humiliter ora*. Dubrovački nadbiskup Vital (1022. – 1046.) sudjelovao je u osnivanju benediktinskog samostana sv. Marije, najstarijega na dubrovačkom području.²⁷

Pjesničkim izričajem odlikuju se splitski sarkofazi s natpisima nadbiskupa Lovre²⁸ te uglednog Splićanina i mecene Petra Crnoga²⁹, kao i epitaf nadbiskupa Krescencija.³⁰ Njima se svakako pridružuje i epitaf slavne zadarske opatice Vekenege.³¹ Ovi mlađi epitafi uglednika iz druge polovine XI. stoljeća složenije i drukčije koncipiranim tekstom odraz su novih ranoromaničkih tendencija.

No, među natpisima ranog srednjovjekovlja svakako odskake onaj hrvatske kraljice Jelene³² pronađen u Solinu na Otoku u ostacima vladarskog mauzoleja, do čijeg je otkrića doveo navod iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona³³ i istraživački genij don Frane Bulića.³⁴ Zbog genealoških podataka koji se iz kraljičina epitafa³⁵ iščitavaju propitivao se najprije kao

²⁶ Željko RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987., 144–145.

²⁷ Josip LUČIĆ, *Povijest Dubrovnika*, sv. 2, Zagreb 1973., 71, bilj. 274.

²⁸ Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 145–146; Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998., 545.

²⁹ Frane BULIĆ – Petar SKOK, „Natpis Petra Crnoga“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 30/1918., br. 1–4, 1–10; Viktor NOVAK – Petar SKOK, *Supetarski kartular. Iura sancti Petri de Gornai*, Zagreb 1952., 11–24; Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 146–147; Vladimir ĆOROVIĆ, „Mali prilozi: O natpisu Petra Crnoga“, *Starinar*, 5/1930., 37–38; Miroslav MARKOVIĆ, „Epitaf Petra Crnoga“, *Starohrvatska prosvjeta*, 3/1954., 31–51; Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)“, *Spomenica Ljubave Bobana 1933. – 1994.* (ur. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1996., 61–71; R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 540–541; Željko RAPANIĆ, „Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga“, *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9/1982., 233–258.

³⁰ R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 546.

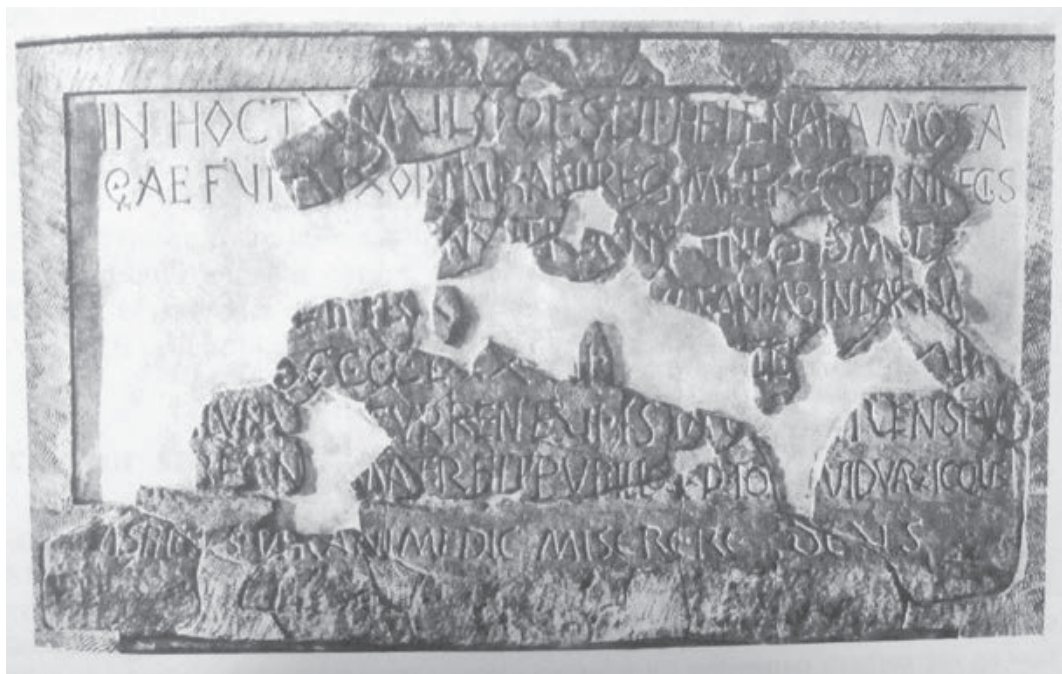
³¹ Viktor NOVAK, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1959., 79–85; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 61–63; R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 548–550.

³² IN HOC TUMULO QUIESCIT HELENA FAMOSA, QUE FUIT UXOR MIHAELI REGI, MATERQUE STEFANI REGIS. HABENAS RENUIT REGNI. VIII IDUS MENSIS OCTOBRIS IN PACE HIC ORDINATA FUIT ANNO AB INCARNATIONE DOMINI DCCCCLXXVI INDICATIONE IV, CICLO LUNARE V, EPACTA XVII, CICLO SOLARI V, CONCURRENTI VI. ISTAQUE VIVENS FUTT REGINA, MATER FIT PUPILLORUM TUTORQUE VIDUARUM. ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC MISERERE DEUS. (U ovom grobu počiva glasovita Jelena žena kralju Mihajlu i majka Stjepana kralja. Vladala je kraljevstvom. Osmoga dana prije listopada Ida ovdje je u miru pokopana 976. godine od utjelovljenja Gospodinova, indikcije četvrte, petoga mjesечеva ciklusa, sedamnaeste epakte, petoga sunčeva kruga koji se poklapa sa šestim. I ona koja za života bijaše kraljica, postade i majkom siročadi i zaštitnicom udovica. Čovječe, koji gledaš reci: „Bože, smiluj se duši njezinoj!“) Tekst i prijevod preuzeti su iz: Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 142.

³³ Toma ARHIĐAKON, *Historia Salonitana* (prii. Olga Perić), Split 2003., 80–81.

³⁴ Frane BULIĆ, „Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 5/1901., 201–227; Lovre KATIĆ, „Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu“, *Rad JAZU*, sv. 306, 1955., 187–219.

³⁵ Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“, *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9/1982., 219–231; Mate SUIĆ, „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“, *Starohrvatska prosvjeta*, 14/1984., 15–39; Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 141–145; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 241–243; R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 426–428, 439–442; Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996., 131–134; Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Latinski natpisi“, *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1: *Srednji vijek (VII–XII. stoljeće)*. *Rano doba hrvatske kulture* (ur. Ivan Supićić), Zagreb 1997., 245–246; Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL – Vladimir SOKOL, „Quedam Helena regina...“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 43/2010., 415–431.

Sl. 2. Epitaf kraljice Jelene, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split

povijesno vrelo. Ferdo Šišić je na temelju njegova sadržaja s rodbinskim odnosima unutar vladarske dinastije, datiranim po kršćanskoj eri, dobio kariku za uspostavu genealogije hrvatskih vladara.³⁶ Drugi njegov aspekt, onaj literarni, u posljednje se vrijeme razmatrao u više članaka.³⁷ Kraljica Jelena je na epitafu „majka siročadi i zaštitnica udovica“ (*mater pupillorum tutorque viduarum*). Ove promišljeno upotrijebljene sintagme u skladu su s kršćanskim doživljajem zemaljskih vladara i crkvenih prvaka-metropolita, koji su Kristovi namjesnici na zemlji pa su kao i Svevišnji Sudac zaduženi za brigu za ugrožene, marginalne društvene grupe.

Suvremen mu je onaj splitskog nadbiskupa Martina.³⁸ Sastavljač Martinova epitafa koristi se sličnim sintagmama i za nadbiskupa u onom pohvalnom dijelu kaže da je za života „štiteći udovice bio otac siročadi“ (*viduasque tuens fuit pater pupillis*). Po tekstualnim sličnostima, kao i zbog suvremenosti kraljice Jelene i nadbiskupa Martina može se pretpostaviti da ih je sastavila ista osoba, očito dobro obrazovan svećenik, prvi neimenovan pjesnik.

³⁶ Ferdo Šišić, „Genealoški prilozii o hrvatskoj narodnoj dinastiji“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 13/1914., 1–93.

³⁷ O ovim pitanjima usp. Željko RAPANIĆ, „Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum“, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup. Vodice 10. – 13. V. 1976.* (ur. Željko Rapanić), Zagreb 1978., 83–90; ISTI, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 143–144; ISTI, *Solin u starohrvatsko doba*, Split 1996., 27–28; ISTI, „Ponovno o epitafu kraljice Jelene“, *Opuscula archaeologica*, 23–24/1999. – 2000., 309–315; M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 303–327; ISTA, „Item iurabunt ipse potestas et sui officiales... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16)“, *Statuimus et ordinamus, quod... Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 1. Istarski povijesni biennale* (ur. Robert Matijašić), Poreč 2005., 268–278.

³⁸ Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 144–146.

Osobito su zanimljiva zajednička mjesta za koja je pjesnik našao inspiraciju u biblijskom korpusu, u *Knjizi psalama* (Ps 68,6) u sintagmi *pater orphanorum et iudex viduarum*. Oba epitafa završavaju riječima *anime dic: miserere Deus*, a to je navod koji također pronalazimo u *Knjizi psalama* (Ps 51,3). Biblija je, dakle, bila uobičajen literarni „rudnik“ autorima srednjega vijeka.

Natpis na sarkofagu Spliciánina Petra Crnoga bio je zanimljiv hrvatskim povjesničarima i filozozima od samog njegova otkrića. Ova lijepa „pjesma u kamenu“ ranoga srednjega vijeka svojim stihovima odražava visoku razinu latinske pismenosti u Splitu. Natpis se sastoji od deset stihova, od kojih su dva pentametri, a osam heksametri, dok polustihovi (hemistisi) asoniraju.³⁹ Koncipiran je u obliku dviju odvojenih cjelina. U prvoj su stihovi sastavljeni u prvom licu. U njima Petar skreće pozornost na prolaznost života, pa i onih koji su kao on bili *terror* za vrijeme života. Pozornost i dvojbe u ovom dijelu epitafa izazivale su spojene riječi *VIGVITERROR*, što se čitalo i kao *viguit error*⁴⁰ i kao *vigui terror*. No, danas nema dileme, a u skladu je i sa samom strukturom stihova da riječi treba razdvojiti kao *vigui terror*.

Drugi je dio pohvalnica Petru Crnom sastavljena u trećem licu. Zadnji stih natpisa ujedno je potpis njegova autora Dobre đakona. Ovi se stihovi mogu dovesti u vezu s drugim suvremenim pohvalnim pjesmama i epitafima. Ivan Lučić-Lucius donio je epitaf mletačkog dužda Dominika Michaela (1118. – 1129./1130.).⁴¹ On ima vrlo mnogo zajedničkog s epitafom Petra Crnoga. Pojavljuju se iste ili slične sintagme, uključujući i riječ *terror* u obama epitafima. U jednom i drugom ova riječ ima – potpuno je jasno – pozitivnu konotaciju. Nalazi se i u drugim pohvalnim pjesmama posvećenim uglednicima koji su svojim životom i djelom izazivali strahopoštovanje.⁴² Farlati je, pak, zabilježio jednu pjesmu u distisima posvećenu salonitanskom svecu i mučeniku Anastaziju.⁴³ Autorstvo je pripisivao Adamu Parižaninu. On je u Splitu redigirao i preveo legende o salonitanskim mučenicima u drugoj polovini XI. stoljeća. Postoji mogućnost da je ovoj pjesmi

³⁹ V. NOVAK – P. SKOK, *Supetarski kartular*, 11–24; Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 146–147.

Tam sordente domo perspice quid sit omo!

In rebus stultis studui nichil utile multis

et dum vigui, terror in orbe fui.

Parum aduc dicam de mei corporis vitam.

Dum vicxit in mundo valatus munere multo

ingenio luxit Petrus sua quam bene duxit;

omnia despexit cor semper ad aetera vecxit

templum fundavit cum menibus et decoravit.

Hic obdormivit, cum spiritu astra petivit.

Dominus ascribit Dabrus hic me perfecit.

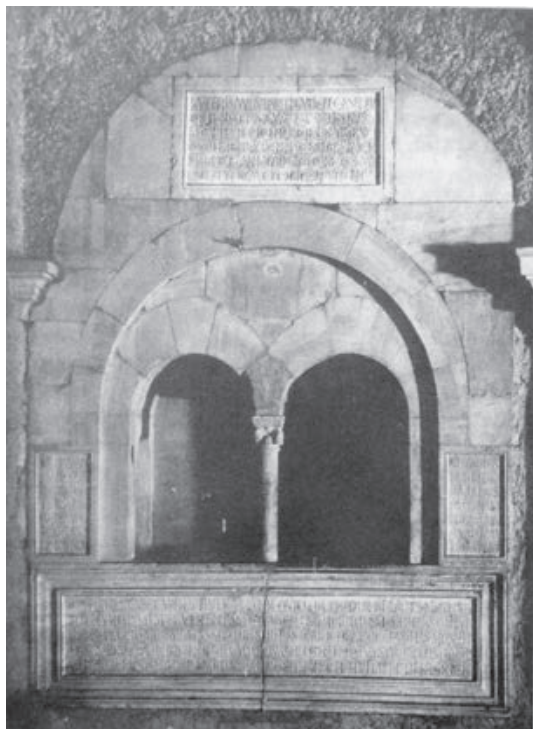
(Kraj tako prljave kuće pogledaj što je čovjek. U ludostima sam nastojao oko nečega što ništa nije bilo korisno mnogima i dok sam bio u snazi, bio sam strava na svijetu. Malo ću još reći o o životu svojega tijela: Dok je živio na svijetu utvrđen kao bedemom počasnim položajem i zemljišnim posjedom, umom je zasjao Petar kako je dobro vodio svoje stvari. Sve je prezreo, srce je uvijek uzdizao prema nebu. Utemeljio je hram s bedemima i ukrasio ga. Ovdje je zaspao, a duhom je pošao zvijezdama. Gospodin Dobro me dopisuje, on me je sastavio.) Tekst i prijevod preuzeti su iz: R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 540–541.

⁴⁰ Ljubo KARAMAN, „O značenju ‘error’-a u natpisu Petra Crnoga“, *Starohrvatska prosvjeta*, 1/1927., br. 1–2, 84–86.

⁴¹ Ioannis LUCII, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelædami 1666., 124.

⁴² V. ČOROVIĆ, „Mali prilozi: O natpisu Petra Crnoga“, 37–38; M. MARKOVIĆ, „Epitaf Petra Crnoga“, 31–51; M. MATIJEVIĆ SOKOL, „Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri“, 61–71.

⁴³ Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. 1, Venetiis 1751., 723.

Sl. 3. Grobnica s natpisom opatice Vekenega, kapitul samostana sv. Marije u Zadru

o mučeniku Anastaziju autor i sâm Dobre đakon.⁴⁴ Iako je historiografija imala različito mišljenje o autorstvu Adama Parižanina splitskih legendi na latinskom jeziku,⁴⁵ ipak je zanimljiva himna koja podsjeća na naprijed navedene stihove sa epitafa. Njezini stihovi po mnogim su izričajima bliski epitafu Petra Crnoga. Sročena je u heksametru i pentametru s asonancom u polustihovima.

Uspoređujući ta zajednička mjesta sa splitskih epitafa, uočili smo da se neka javljaju više od jedanput (*spiritus astra petit; anime dic: miserere Deus; mater /pater/ pupillorum ... tutor /tuens/ viduarum, cor semper ad etera vexit*). Zamjetna je upotreba nekih karakterističnih glagola (*aspicere, desplicere, perspicere, vigere, lugere, venire, timere, colere*) i imenica (*mundus, vita, corpus, ingenium, orbis*). Kao da je postojao jedan „rimarij“ iz kojega su pjesnici po potrebi crpli pjesničke figure. Ovaj je aspekt vrlo pomnivo razmotrio i razradio Miroslav Marković.

U Petrovu je epitafu uočio mnoge značajke svojstvene epigrafičkoj poeziji od antike do humanizma.⁴⁶ U istom kontekstu moramo sagledati i epitaf splitskog nadbiskupa Lovre, sročen u prvom licu, u heksametru i s rimovanjem polustihova, ali skromniji od onog nadbiskupa Martina, sadržajno bogatijeg, koji, pak, nije metrički komponiran.

Zadar je doživio uzlet latinske pismenosti na prijelazu XI. u XII. stoljeće. Svjedočanstvo vrhunske latinske pismenosti, ali i pjesništva epitaf je slavne opatice Vekenega iz 1111. godine. On je neupitan dokaz obnove klasične latinštine ritmičkih forma. Složen je u heksametru i leoninskom distihu te je, prema mišljenju mnogih znanstvenika, najljepši pjesnički izraz hrvatskog srednjovjekovlja.⁴⁷

⁴⁴ Isto, 736.

⁴⁵ Hrvoje MOROVIĆ, „Istorija Svetoga Dujma i Staša“, *Legende i kronike* (ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović), Split 1977., 16–17.

⁴⁶ M. MARKOVIĆ, „Epitaf Petra Crnog“, 31–51.

⁴⁷ Tekst (natpis na ploči u zidu iznad bifore/prozor podijeljen stupićem na dva dijela, od kojih svaki ima svoj završni luk na grobnici):

LAUDE NITENS MULTA IACET HIC VEKENEGA SEPULTA:
Q(UAE) FABRICA(M) T(UR)RIS SIMUL ET CAPITOLIA STRUX(IT).
HAEC OBIT UNDENO CENTU(M) PO(ST) MILLE SUB AEO,
QUO VENIENS (CHRISTUS) CARNIS GESTAVIT AMICTUS,

Epitaf se u osnovi također temelji na formuli *hic iacet*. Ipak, ovaj je epitaf puno više od običnog nadgrobnog natpisa. U njemu se biranim riječima slavi život i zasluge opatice Vekenegge. U tekstu iznad bifora grobne edikule opatice Vekenegge ističu se njezina „djela“. Navodi se da je sagradila kapitul i zvonik. Na pločama s lijeve i desne strane bifore zapisane su poruke onomu tko čita natpis, s napomenom da se sjeti one koja počiva u grobu i da se za njenu dušu pomoli. Uočljiva je sličnost sa završnom porukom epitafa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina. No, na njima su riječi iz *Knjige psalama* doslovce preuzete, a ovdje su one parafrazirane, ali s identičnim značenjem. Četvrta cjelina ispod bifore pohvalna je pjesma Vekeneginu životu. Iz njih izbija snažno kršćansko vjerovanje u zagrobni život, koji je Vekenega zaslužila zbog svojih dobrih djela i dolična života, kad već sve prolazi „kao strujanje vala“. U potki ovog dijela epitafa susreću se i isprepleću vječne misli koje potiče smrt, a satkane su i na poganskoj i na kršćanskoj literaturi. Ulazeći u detaljnu paleografsko-epigrafsku, kao i sadržajnu analizu, Marković je uočio mnoge frazeološke i misaone sekvencije, odnosno parafraze misli iz Seneke, Ovidija, Lukana, Vergilija, Biblije.⁴⁸

Međutim, u Trogiru sačuvano je nekoliko epitafa znamenitih osoba iz sredine XIII. stoljeća. To je epitaf sinovca kralja Bele IV., princa Vilima, zaručnika Beline kćeri Margarete, koji je umro u Trogiru 1242. godine, kao i epitaf kćeri kralja Bele Katarine i Margarete, umrlih 1242. godine i sahranjenih u splitskoj katedrali.⁴⁹ Iako ovi epitafi

NOS HABET E(ST) ANNUS QUINTUS QUO REX COLOMANN(US)
P(RAE)SUL ET EST DECIM(US) QUO G(RE)G(O)R(IU)S FUIT ANNUS.

(Sjajajući mnogom hvalom leži tu pokopana Većenjega koja je sagradila zdanje tornja i ujedno kapitul. Ona je preminula jedanaeste godine i sto poslije tisuću od vremena u kojem je došao Krist i ponio ogrtač puti. A peta je godina od kako nas ima kralj Koloman, deseta je od kako je Grgur postao kolovodom.)

Dva natpisa na pločama s jedne i s druge strane bifore:
ORET QUI SPECTAT DICENS: IN PACE QUIESCAT,
CORPU(S) UT ARCA TEGAT FLATUS ET ALTA PETAT.

(Neka se moli onaj koji gleda govoreći: Počivala u miru da kako joj kovčeg pokriva tijelo i dah poleti u visine.)

HUC VENIENS VULTUM FER ET HOC CERNENDO SEPULCHRUM

„HUIC PIE“ DIC „ANIME DA REQUIEM DOMINE“.

(Dolazeći ovamo, okreni lice i gledajući ovaj grob, reci: „Ovoj pobožnoj duši podaj mir, Gospodine.“)

Natpis na ploči na dnu bifore s prednje strane:

REŚ FLUITANT CUNCTAE MUNDI VELUT IMPET(US) UNDAE.

QUICQ(U)ID ET EXORITUR, LABIT(UR) ET MORITUR.

MENTE DEUM PURA SEMPER VEKENEGA SECUTA.

NON PENIT(US) MORITUR SED MORIENS ORITUR.

NAMQ(UE) PROBOS MORES CUIPIENS SERVARE SORORES.

ACTIB(US) EXCOLUIT VOCE Q(UO)D HAS MONUIT.

HOSTIS AB INSIDIIS ADITUS BENE CAVIT OVILIS.

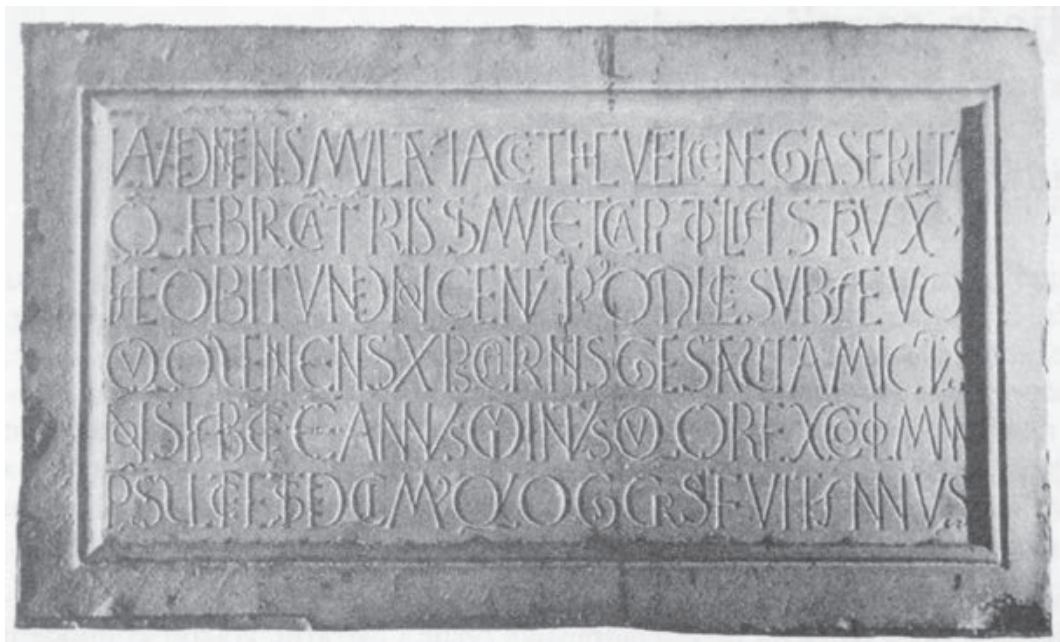
QUAQ(UE) REGENTE DOMUS CREVIT ET ISTE LOCUS.

IN FESTO SACRI COSMAE MIGRAT AC DAMIANI, UT SIT IN ARCE DEI VITA PERHENNIS EI.

(Sve svjetske stvari protječu kao strujanje vala. Što god nastaje, urušava se i umire. Čiste duše Većenjega je uvijek slijedila Boga. Ne umire posvema, nego se umirući rađa. Naime, želeći da sestre čuvaju dobro vladanje, djelima je odnjegovala ono na što ih je riječju opominjala. Od neprijateljskih je zasjeda dobro čuvala pristup toru. Dok je ona njome upravljala, povećavala se kuća i ovo mjesto. Odselila se o svetkovini svetoga Kuzme i Damjana, neka joj u Božjoj utvrdi bude vječni život.) Tekst i prijevod donose se prema: R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 548–550.

⁴⁸ Miroslav MARKOVIĆ, „Dva natpisa iz Zadra“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 2/1953., 99–138; R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, 548–550.

⁴⁹ Milan IVANIŠEVIĆ, „Natpisi iz godine 1242. U Splitu i Trogiru“, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, 18/2002., 479–551; Ivo BABIĆ, *Trogir. Grad i spomenici*, Split 2016., 311–313.

Sl. 4. Natpis na ploči u zidu iznad bifore na grobnici opatice Vekenege, kapitul samostana sv. Marije u Zadru

nose godine kada su umrle osobe kojima su posvećeni, ipak se smatra da bi oni pripadali duhovnom izrazu XIV. stoljeća. U istu skupinu ubraja se i epitaf u trogirskoj katedrali posvećen Mladenu III. Šubiću. Ovaj nadgrobni natpis ima u frazeologiji izrazitih dodirnih mjesta s epitafom kralja Zvonimira sačuvanom u djelu *Historia Salonitana maior*.⁵⁰ Ističe se jedna „ključna“ riječ koja se atribuirala hrabrim i slavnim muževima Mladenu Šubiću⁵¹ i kralju

⁵⁰ Nada KLAJČ, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967., 111–112.

⁵¹ Navodimo djelomice epitaf Mladena Šubića iz trogirске katedrale:

HEU GEMA SPLENDIDA IACET HAC SUB PETRA
 CUIUS VALOR PERIIT NUNC IN FOSSA TETRA
 MLADINUS MAGNIFICUS QUI CLISSIE FUIT
 COMES SUI SOLA SPES CUR TAM CITO RUIT?
 GEORGII COMITIS MEMORIE BONE
 NATUS ATQUE DOMINUS ALMESI SCARDONE
 PROBITATIS TITULUS MORUM ET HONORIS
 UT FLOS VERNANS DEFUIT VIR TANTI VALORIS
 CROATORUM CLIPEUS FORTIS ET IPSE ERAT

(Jao! Alem sjajni ispod ove ploče crne

Leži sad i usred tmine hrabrenost mu trne,

Svijetli Mladen, knez i slavni vladar Klisa grada,

Zašto mlad preminu, jedina svom puku nada?

Sin knez Jurja, uspomene dobre vlastelina,

Bješe on gospodar Omiš-grada i Skradina.

Čestitosti i značaja uzora nam nesta,

Vrli junak, cvijet proljetni, živjeti nam presta.

Štit Hrvata on nam bješe, vrijedan nama svima...)

Tekst i prijevod preuzeti su iz: Veljko GORTAN – Vladimir VRATOVIĆ (priř.), *Hrvatski latinisti*, sv. 1: *Iz latinитета 9–14. stoljeća*, Zagreb 1969., 56–59.

Zvonimiru – *clipeus (Croatorum)*. Prema strukturi čini se, pak, da navedeni epitafi pripadaju istoj pjesničkoj „školi“. Svi su sastavljeni u trinaestercu s parnom rimom (*aa bb*) na kraju stiha i cezuruom poslije sedmog sloga.

Inače je u Splitu i Trogiru u XIII. stoljeću nastalo nekoliko epitafa koje odlikuje visoka pjesnička razina, ali su sasvim drukčijeg izričaja od prethodnih. Među njima ističe se onaj splitskog arhidakona Tome iz crkve sv. Frane u Splitu, datiran 1268. godinom. Sličnosti s njim pokazuje i epitaf L. Albertija iz 1296. i nadbiskupa Petra iz 1319. godine. Oni su sročeni uglavnom u leoninskom distihu, a ne u srokovanom trinaestercu. Tomin epitaf bilježi točan datum njegove smrti (8. svibnja 1268.). S obzirom na sadržaj epitafa, kao i njegovu strukturu može se pretpostaviti da mu je autor sâm Toma. Kršćanski svjetonazor zrcali se iz svake riječi njegova teksta, a snažno se osjeća Tomino „pismo“.⁵² Iako se ne uočavaju neposredne poveznice s Biblijom, ipak su u cjelokupnom misaonom iskazu i korištenoj probranoj terminologiji prisutne i uočljive poruke Evanđelja. U sintagmi *Hic me vermīs edit* težište je na riječi *vermīs* s jasnom aluzijom na pakao. Ona postaje opće mjesto epitaftike i parafraza je rečenice *ubi uermīs eorum non moritur et ignis eorum non extinguitur* iz Izaijina svjedočanstva (Iz 66,24) te iz Markova evanđelja (Mk 9,48).

Vedran Gligo lucidno je zamijetio da u prethodnim srednjovjekovnim epitafima, u njihovim izrazito lijepim stihovima kojima se ističu vrline uglednih ljudi, možemo prepoznati prethodnike humanističkih sredina koje će u našim jadranskim komunama doživjeti svoji

Sl. 5. Epitaf Tome Arhidakona, crkva sv. Frane na Rivi u Splitu

⁵² *Doctrinam, Christe, docet archidiaconus iste
Thomas, hanc tenuit moribus et docuit:
Mundum sperne, fuge viciū, carnem preme, luge
pro vite fruge, lubrica lucra fuge.
Spalatumque dedit ortum, quo vita recedit.
Dum mors succedit vite, mea gloria cedit.
Hic me vermīs edit, sic iuri mortis obedit
corpus quod ledit, animamve qui sibi credit.*

A. D. MCCLXVIII, mense Madii, octavo die intrante.

(Kriste, Toma Arhidakon uči nauk kojeg se sam držao i učio je [i druge] pravilima: prezri svijet, kloni se grijeba, kroti tijelo, žali za raskošima života, kloni se zavodljivih dobitaka! U Splitu se rodi gdje se i od života oprosti. Kad je smrt naslijedila život, moja slava je prošla. Ovdje me jede crv i tako tijelo koje nestaje pokorava pravu smrti, ali i dušu tko joj je preda. Godine Gospodnje 1268. osmoga dana mjeseca svibnja.) Tekst i prijevod preuzeti su iz: M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, 34–35.

vrhunac u XV. stoljeću.⁵³ U drugoj polovini XV. i tijekom čitavoga XVI. stoljeća novi pogled na svijet – humanizam – odražava se i u literarnom izričaju epitafa i uopće oblikovanju nadgrobnih spomenika na kojima su upisani. Kao odgovor srednjovjekovnom čovjeku uronjenom duboko u kršćansku duhovnost, javlja se čovjek s novom, humanistički izražanom svijesću. Antika postaje vrelo inspiracije, a Apeninski poluotok središte iz kojeg kreću svi oblici umjetničkog izražavanja. Na hrvatskim se prostorima ponovno osjeća dvojnost utjecaja. Jadransko priobalje i gradske komune neposredno su pod utjecajima strujanja iz Italije, dok kontinentalna Hrvatska proživljava svoj martirij „stogodišnjeg rata“ s Osmanlijama, svodeći se na „ostatke ostataka“. Osjeća se to i u tekstovima epitafa. Nadgrobna ploča zagrebačkog biskupa Luke Baratina s početka XV. stoljeća spomenik je prijelaznih karakteristika s elementima nadolazeće renesanse. Na njoj bio je natpis od kojega su sačuvani fragmenti, ali se i u njima zrcali nova duhovnost u izrazima toliko upotrebljavanim kao epitet za istaknute muževe. Luka je Baratin „svjetlo i ures“ (*LUXQUE DECUSQUE*).⁵⁴

Tijekom XVI. stoljeća u sjevernim dijelovima Hrvatske sačuvan je relativno malen broj – s obzirom na repertoar – spomenika s latinskim epigrafima, ali je zato sepulkralna plastika u zajedništvu s latinskim natpisom prevladavala kvantitetom i kvalitetom. Uz natpis, neki su nadgrobni spomenici imali grb, a neki pokojnikov lik. Franjo Taši u Donjoj Stubici,⁵⁵ Petar II. Ratkaj u Desiniću,⁵⁶ Gašpar Drašković u Bednji⁵⁷ imaju na epitafima-nadgrobnim pločama, koje nisu podignute na samom grobu nego u crkvi iznad kripite, uz svoj lik latinski natpis. Natpisi, kao i likovi odražavaju izrazitu individualnost pokojnika.⁵⁸ Epitaf Franju Tahija prikazuje u distisima kao hrabrog junaka i časnog čovjeka.⁵⁹ Kukuljević je zabilježio i natpis na grobu Nikole Zrinskoga Sigetskoga u Svetoj Heleni kod Čakovca.

⁵³ Koriolan CИPIKO, *O azijskom ratu* (priredio Vedran Gligo), Split 1977., 11–12.

⁵⁴ Lelja DOBRONIĆ, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb 1994., 74; Mirko VALENTIĆ – Lada PRISTER, *Zbirka kamenih spomenika*, Zagreb 2002., 27.

⁵⁵ Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891., 262–263.

⁵⁶ HOC TVMVLO TEGITVR PETRVS RATCHAIVS IERO,
SPLENDOR VIRTVTVM **MARTIS** ET ALMVS HONOR
ILLIRIAE SVBLIME DECVS PATRIEQVE (?) RVENTIS
MAXIMA SPES; RERVMS CONSILIQVE IVBAR,
QVEM NON MAGNA MANVS TVRCAE CRVDELIS ATRI
VITA PRIVARVNT SVSTVLIT VNA DIES.
(U ovom grobu pokopan je junak Petar Ratkaj,
slava Marsovih vještina i plodni ures,
Ilirije uzvišeni ponos i domovine koja se ruši
najveća nada, zvezdano svjetlo savjetničkih vještina.
Njega nisu ruke okrutnog, mrkog Turčina
lišile duga života. Odnio ga je jedan dan.) Isto, 33. Prevela M. Matijević Sokol.

⁵⁷ Isto, 4–5.

⁵⁸ Anđela HORVAT, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb 1975., 341–353.

⁵⁹ TRIBVS CAESARIBVS CLARIS REGNANTIBVS ORBI
HVNGARIAE VITAE PROEMIA DIGNA TVLLIT.
ARMIS CLARVS ERAT, VITA PRAECLARVS HONESTA
CONSILIO FOELIX, PROSPERITATE POTENS
OMNIBVS EX VOTO CONCLVSSIS TEMPORE VITAE
REBVS CONCLVSIT **MORS INIMICA** DIEM.

On opisuje vrline tog odvažnog muža, koji je hrabro odolijevao osmanlijskim prodorima, braneći tako kršćansku Europu.⁶⁰ Iz ovoga vremena čitav je niz nadgrobnih spomenika članova hrvatskog plemstva koje je sudjelovalo u ratovima s Osmanlijama. Njihove su se vještine i zasluge isticale u nadgrobnim natpisima. Iz njih zrači „herojski“ duh branitelja domovine, uz obvezno pozivanje na antičkog boga Marsa, koji se javlja kao metafora Rata. Pridjevi *strenuus*, *magnificus*, *potens* i *invictissimus*, kao i imenice *patria*, *decus* i *Turcae* vrlo često dominiraju u epitafima junaka kao ključne riječi koje simboliziraju to nesigurno ratno vrijeme. Stilski i jezično svi navedeni epitafi slično su oblikovani. Uočava se da je promijenjena frazeologija u odnosu na onu raniju srednjovjekovnu te da se više ističe svjetovni aspekt života.

Dva spomenika po likovnim prikazima, kao i po natpisu odskaču od ovih „herojskih“. To su oni Ane Purthin iz Samobora⁶¹ i Šimuna Keglevića⁶² iz Pregrade. Na jednom i drugom reljefu dominantne osobe nisu pokojnici, nego Krist, što je naglašeno u duhu Tridentuskog koncila.

I na kraju – iako vremenski izlazi iz okvira ovoga rada – osvrnut ću se na epitaf Sigismunda Ratkaja iz prve polovine XVIII. stoljeća. Na njemu je natpis čiji sadržaj govori pjesničkim, metaforičkim jezikom o životu slavnog pokojnika.⁶³ Sastavljen je u najboljoj klasicističkoj maniri. *Cursus honorum* i *curriculum vitae* ovog Ratkaja prikazani su alegorijski

AMBIGVA TECVM FORTASSIS MENTE REVOLVES
QVEM PROCERVVM HAEC MONVMENTA VIRVM.
FRANCISCVM TAHIVM CARAE CVM CONIVGIS OSSIS
HELENAE ZRINI MARMORE TVMBA TEGIT.
QVARTA DIE MENSIS AVGVSTI ANNO M. D. L. XXIII.

(*Za vrijeme vladanja trojice slavnih careva na zemlji Ugarskoj donio je odličja dostojna života. Bijaše slavan po oružju, glasovit po časnom životu, plodan kao savjetnik, vrstan u napredovanju. Zaključivši po zavjetu na vrijeme sve životne stvari, neprijateljska smrt je zaključila život. Neodlučna uma možda ćeš sa sobom premišljati kojega je muža odličnika ovaj spomenik. Franju Tahija s kostima drage supruge Helene Zrinski grob od mramora drži. Četvrtog dana mjeseca kolovoza, godine 1573.*) Tekst natpisa preuzet je iz: I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Nadpisi sredovječni i novovjeki*, 262–263.

Prevela M. Matijević Sokol.

⁶⁰ *Isto*, 381–382.

⁶¹ *Isto*, 225–226.

⁶² Ivan FILIPIĆ, *Župa Pregrada*, Zagreb – Pregrada 1983., 27–28.

⁶³ SISTE VIATOR ET LEGE

QVA DVRA LEGE
ME DIRA MORS
EX RATKAIANA IN HANC MORTUALEM URNAM EFFUDIT
VIX INSPEXERAM AD HUNC GENTILITIUM FONTEM
DUM CEU ALTER NARCISSUS
IN FLOREM IUVENTVTIS CONVERSSUS
EX PROVINCYS AD PATRIOS LARES
EX PALLADIS ORCHESTRA **AD MARTIS PALESTRAM** TRANSIENS
CHRISTINAM AB ERDEDIBUS VIVAM FLORAE EFFIGIEM
MIHI VIX THALAMO IUNXERAM
ILLA DUM TUMULO IACTA FUIT.
EX PRIMIS AD SECUNDA NON MINUS QUAM FOECUNDA
SOPHIAE ROSINAE EX COMITIBUS GEIZRUG
UT OPIBUS SIC VIRTUTIBUS CLARAE
PRIMO CLAVI AUREA
A CAESARE LEOPOLDO HONORATUS.
DEINDE IMUS AD COLONIAS SANCTI GEORGY SCLAVONICAS
EX CROATIS FACTUS COLONELLUS

Sl. 6. Nadgrobni spomenik Ratkajevih u crkvi sv. Marije u Lepoglavi

i metaforički. Antički bogovi metafore su njegovih životnih razdoblja. Narcis je lijepa mladost, Paladin orkestar školovanje, a Martovo vježbalište bojno polje. Time je ocrtano njegovo javno djelovanje. Bračni je život također zabilježen. Rano umrla prva supruga predstavljena je kao božica Flora. Ovaj epitaf uklapa se sasvim u klasicističku literarnu tradiciju koja u antici traži i nalazi stilske i tekstualne vrijednosti. Ovim natpisom prikazana je zavidna karijera plemića koju prekida neumitna smrt. Pepeo i crv (*DEFLUXI IN CINERES, REVIXI IN VERMES*) metafore su smrti i ovdje se javljaju kao ona zajednička mjesta epitafistike od najranijih vremena te asociraju na okrutnu smrt i neumitnu sudbinu.

Ovim epitafom završavam neobvezno „putovanje“ kroz tekstove nadgrobni natpisa koje nalazimo na hrvatskim prostorima. Predstavljani u ovom članku, moj su osoban odabir. Očigledno je da bi bilo vrijedno pozabaviti se cjelovito njima, osobito s literarnog i filozofsko-teološkog aspekta. Iako smo prošli kroz više od jednog milenija i u hodu tijekom vremena pratili razvoj i mijene epitafistike, pokušavajući iščitati poruke nadgrobni natpisa i uzimajući u obzir povijesni kontekst, ipak bismo često – kad isključimo iz teksta temporalne znakove – mogli pomisliti da se nalazimo u jednom bezvremenskom svijetu. Naime, svi oni, iz svih vremena, imaju osim frazeoloških zajedničkih mjesta i zajed-

DUM SINCERITATE ANIMI, CONVERSATIONE AMABILI
 CUNCTIS PERPLACENS
 LONGOS DIES MIHI POLLICERER
 OPTIMO AETATIS FLORE SECUNDO SCILICET SUPRA XL
 SAECULARI VERO SECUNDO SUPRA MDCC ANNO
 IPSO FLORUM MENSE, DIE V.
 PRAECIPITI FATO IMUS DE STYRPE
 HOC MONUMENTO QVASI IN MOMENTO CONCLUSUS
 DEFLUXI IN **CINERES**, REVIXI IN **VERMES**
 VIUA INCONSTANTIS HUMANAЕ VITAE
 TUAQUE, VIATOR ET LECTOR, NEC NON CHARORUM PIGNORUM IMAGO.
 QUORUM ULTIMO GENITUS
 CAROLUS IOSEPHUS PATRI SIGISMUNDO
 PERPETUO DE NAGY ET KIS-TABOR
 HOC PEGMA DOLORIS APPENDIT.
 MDCCXXII.

(Stani, putniče i čitaj kako me je neumoljivim zakonom okrutna smrt od Ratkajevaca u ovu smrtnu urnu otjerala. Jedva da sam se ogledao u ovom izvoru plemenskom jošte kao drugi Narcis u cvijetu mladosti okrenut iz provincija prema“ očinskim

ničku misaonu poruku. Strah od smrti vječan je, ali se protiv tog straha čovjek bori i štiti na razne načine, bilo da se obraća poganskim bogovima bilo kršćanskom Spasitelju. Zato ne začuđuje to što su oslonjeni i na pogansku i na kršćansku literaturu (Bibliju). Ali u epitafima ima i onih općih ljudskih misli s kojima se bez obzira na svjetonazor susreće svaki čovjek, tražeći spoznaje unutar i izvan vjere.

I kada pogledamo razmišljanja o smrti junaka iz literature Vladana Desnice, čini nam se da bi svaka rečenica i misao izvučena iz tog korpusa mogla stajati na nekom od epitafa. Ne nose li Desničine rečenice „Jedino smrt je realna. Ona je jedino što nam se u životu stvarno događa.“⁶⁴ istu poruku kao one s Vekenegina groba „Sve svjetske stvari protječu kao strujanje vala. Što god nastaje, urušava se i umire.“?

Literatura

Toma ARHIDAKON, *Historia Salonitana* (prir. Olga Perić), Split 2003.

Ivo BABIĆ, *Trogir. Grad i spomenici*, Split 2016.

Ivan BASIĆ, „CIL III 9551 i njegovi tumači“, *Tusculum*, 1/2008., 81–108.

Ivan BASIĆ, „Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu“, *Ars Adriatica*, 1/2011., 67–96.

Ivan BASIĆ, „*Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, 24/2005., br. 29, 7–28.

Ivan BASIĆ – Miljenko JURKOVIĆ, „Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća“, *Starohrvatska prosvjeta*, 38/2011., 149–185.

Frane BULIĆ, „Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 5/1901., 201–227.

Frane BULIĆ – Josip BERVALDI, „Kronotaksa solinskih biskupa“, *Bogoslovska smotra*, 3/1912., br. 1, 3–29; br. 2, 121–145; br. 3, 225–241; br. 4, 329–356.

Frane BULIĆ – Josip BERVALDI, „Kronotaksa spljetskih nadbiskupa“, *Bogoslovska smotra*, 4/1913., br. 2, 120–156; br. 3, 240–264.

Frane BULIĆ – Petar SKOK, „Natpis Petra Crnoga“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 30/1918., br. 1–4, 1–10.

Peter CABAN, „The Early Ancient Christian Inscriptions in the Christian Epigraphy“, *European Journal of Science and Theology*, 11/2015., br. 3, 21–30.

Larima, prelazeći iz Paladina orkestra k Marsovu vježbalištu Kristinu od Erdedijevih, živu priliku Flore tek sam brakom vezao sa sobom već je ona bila položena u grob. Od prvih do drugih ne manje bogatih zavjeta Sofiji Rosini od grofova Geizruga znamenitij kako po imutku tako i po vrlinama sam došao. Najprije zlatnim ključem od cara Leopolda nagrađen, zatim za najnižeg pukovnika u slavanskim naseljima sv. Jurja od Hrvata sam postavljen. Dok sam još zbog iskrenosti duha i prijateljskog drugovanja svima omiljen sebi mnogo dana obećavao, u najboljem naponu životne snage, naime u 42 godini, a svjetovne godine, pak 1702. U samom mjesecu cvijeca, dana petoga najnemogućiji iz roda strmoglavom sudbinom u ovom spomeniku kao u trenu zatvoren pretvorio sam se u prah, oživio sam se među crvima. Živa, pak, nestalnog života i tvoja, putniče i čitače, kao i dragih zaloga slika!

Na kraju njihov sin Karlo Josip ocu Sigismundu vječnom od Velikog i Malog Tabora ovaj spomenik boli podiže 1722.)
Tekst natpisa preuzet je iz: I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Nadpisi sredovječni i novovjeki*, 126–127. Prevela M. Matijević Sokol.

⁶⁴ Desničini susreti 2017., 7.

- François CHAMOUX, *Grčka civilizacija u arhajska i klasično doba*, Beograd 1967.
- Laura CHIOFFI, „Death and Burial“, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson), Oxford 2015., 627–648.
- Koriolan CIPIKO, *O azijskom ratu* (prir. Vedran Gligo), Split 1977.
- Alison E. COOLEY, *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation, and Commentary*, Cambridge – New York 2009.
- Vladimir ĆOROVIĆ, „Mali prilozi: O natpisu Petra Crnoga“, *Starinar*, 5/1930., 37–38.
- Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.
- Vedrana DELONGA, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci“, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj* (ur. Vedrana Delonga, Nikola Jakšić i Miljenko Jurković), Split 2001., 54–87.
- Desničini susreti 2017. Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti. Povodom 50. obljetnice smrti Vladana Desnice. Program radalsažeci izlaganja* (ur. Drago Rokсандić, Vladan Bajčeta i Matko Globačnik), Zagreb 2017.
- Ernst DIEHL (prir.), *Res gestae divi Augusti*, Bonn 1908.
- Lelja DOBRONIĆ, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb 1994.
- Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. 1, Venetii 1751.
- Ivan FILIPIĆ, *Župa Pregrada*, Zagreb – Pregrada 1983.
- Branimir GABRIČEVIĆ, „Question de la datation du sarchofage de l’abbesse Jeanne“, *Disputationes Salonitanae 1970* (ur. Željko Rapanić), Split 1975., 96–101.
- Branimir GABRIČEVIĆ, „Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62/1960., 87–103.
- Nancy GAUTHIER – Emilio MARIN – Françoise PRÉVOT (ur.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe–VIIe siècles/Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone, IV.–VII. st.*, 2 sv., Rome – Split 2010.
- Veljko GORTAN – Vladimir VRATOVIĆ (prir.), *Hrvatski latinisti*, sv. 1: *Iz latiniteta 9–14. stoljeća*, Zagreb 1969.
- Mark A. HANDLEY, *Death, Society and Culture: Inscription and Epitaphs in Gaul and Spain, AD 300–750*, Oxford 2003.
- Anđela HORVAT, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb 1975.
- Saša HORVAT, „Pojam zaborava u Platonu“, *Riječki teološki časopis*, 22/2014., br. 2, 417–442.
- Milan IVANIŠEVIĆ, „Natpisi iz godine 1242. U Splitu i Trogiru“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 18/2002., 479–551.
- Ljubo KARAMAN, „O značenju ‘error’-a u natpisu Petra Crnoga“, *Starohrvatska prosvjeta*, 1/1927., br. 1–2, 84–86.
- Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.
- Lovre KATIĆ, „Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu“, *Rad JAZU*, sv. 306, 1955., 187–219.
- Nada KLAJČIĆ, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967.
- Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Natpisi sredovječni i novovječni na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- Edmond Frédéric LE BLANT, *Manuel d’épigraphie chrétienne d’après les marbres de la Gaule, accompagné d’une bibliographie spéciale*, Paris 1869.

- Rebecca LEIGH LITTLECHILDS, *The epitaphs of Damasus and the transferable value of persecution for the Christian community at Rome in the fourth-century AD*, završni rad (Master of Arts), University of Saskatchewan, 2008.
- Dubravko LOVRENOVIĆ, „Epitafi – ‘knjige života’“, *Stećci. Galerija Klovićevi dvori*, 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008. (ur. Jasminka Poklečki Stošić), Zagreb 2008., 204–217.
- Dubravko LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Sarajevo 2010.
- Ioannis LUCII, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelædami 1666.
- Josip LUČIĆ, *Povijest Dubrovnika*, sv. 2, Zagreb 1973.
- Emilio MARIN, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, *Salona Christiana* (ur. Emilio Marin), Split 1994., 9–104.
- Emilio MARIN, „L'épigraphie de Salone au temps de Constantin et de ses successeurs (313–363). L'épigraphie chrétienne“, *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae christianae (Romae 22. – 28. 9. 2013). Costantino e i Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi* (ur. Olof Brandt, Vincenzo Ficocchi Nicolai i Gabriele Castiglia), sv. 1, Città del Vaticano 2016., 1179–1196.
- Miroslav MARKOVIĆ, „Dva natpisa iz Zadra“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 2/1953., 99–138.
- Miroslav MARKOVIĆ, „Epitaf Petra Crnog“, *Starohrvatska prosvjeta*, 3/1954., 31–51.
- Orazio MARUCCHI, *Christian Epigraphy. An Elementary Treatise, With a Collection of Ancient Inscriptions Mainly of Roman Origin*, Cambridge 1912.
- Robert MATIJAŠIĆ (prir.), *Djela Božanskog Augusta*, Zagreb 2007.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Item iurabunt ipse potestas et sui officiales... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16)“, *Statuimus et ordinamus, quod... Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 1. Istarski povijesni biennale* (ur. Robert Matijašić), Poreč 2005., 268–278.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Latinski natpisi“, *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 1: *Srednji vijek (VII – XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture* (ur. Ivan Supičić), Zagreb 1997., 239–256.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)“, *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.* (ur. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1996., 61–71.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene“, *Tusculum*, 10/2017., br. 2, 77–91.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL – Vladimir SOKOL, „Quedam Helena regina...“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 43/2010., 415–431.
- Danilo MAZZOLENI, „The Rise of Christianity“, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson), Oxford 2015., 445–468.
- Bradley H. MCLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 337)*, Ann Arbor 2002.
- Hrvoje MOROVIĆ, „Istorija Svetoga Dujma i Staša“, *Legende i kronike* (ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović), Split 1977., 13–57.
- Viktor NOVAK, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1959.
- Viktor NOVAK – Petar SKOK, *Supetarski kartular. Iura sancti Petri de Gomai*, Zagreb 1952.

- Ivo PETRICIOLI, „Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra“, *Diadora*, 2/1960. – 1961., 251–270.
- Željko RAPANIĆ, „Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga“, *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9/1982., 233–258.
- Željko RAPANIĆ, „Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum“, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup. Vodice 10. – 13. V. 1976.* (ur. Željko Rapanić), Zagreb 1978., 83–90.
- Željko RAPANIĆ, „Ponovno o epitafu kraljice Jelene“, *Opuscula archaeologica*, 23–24/1999. – 2000., 309–315.
- Željko RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.
- Željko RAPANIĆ, „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65–67/1963. – 1965., 271–314.
- Željko RAPANIĆ, *Solin u starohrvatsko doba*, Split 1996.
- Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997.
- Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split 1987.
- Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“, *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9/1982., 219–231.
- Paul Anthony REYNOLDS, *A Comparative and Statistical Survey of the Late Antique and Early Medieval Latin Inscriptions of South Eastern Gaul (c. 300–750 AD)*, doktorska disertacija, University of Leicester, 2000.
- James SPENCER NORTHCOTE, *Epitaphs of the Catacombs or Christian Inscriptions in Rome during the First Four Centuries*, London 1878.
- Mate SUIĆ, „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“, *Starohrvatska prosvjeta*, 14/1984., 15–39.
- Ferdo ŠIŠIĆ, „Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 13/1914., 1–93.
- Josip ŠTIMAC i dr. (ur.), *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povijesti i kulturi 1502–1793. u povodu 200-te obljetnice izumrća. Grad Veliki Tabor, 11. rujna – 10. listopada 1993.* (katalog izložbe)
- Igor URANIĆ, „Sarkofag i kartonaža Kaipamau“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 26–27/1993. – 1994., 145–156.
- Mirko VALENTIĆ – Lada PRISTER, *Zbirka kamenih spomenika*, Zagreb 2002.

MEDIEVAL EPITAPHS: “THE BOOKS OF LIFE AND DEATH”

Epitaphs – the inscriptions on tombstones or, more generally, poems with related content, serve to preserve the memory of the deceased and their deeds. They appear as early as the antiquity, in the Egyptian, Greek, as well as Roman civilizations. They reflect the individual’s view of the world and their views on life and death, as well as those of the civilization the individual belonged to. Medieval inscriptions on Croatian territory are a direct offshoot of early Christian epitaphs and thus reflect a Christian worldview. The article provides a personal selection of these “poems in stone” dating from early Christian times, up to the end of the Middle Ages and the beginning of the Early Modern Period. They help us single out and trace conceptual changes, as well as the changes in content and worldview through time, but they also reflect timeless considerations initiated by death. Nearly all of the texts reveal the eternally present fear of death, but they also list the achieve-

vements of the deceased, in order to preserve their memory, while the Christian medieval ones also express a belief in the afterlife. The paper devotes particular attention to the epitaphs of notable personalities, which constitute primary sources. The content of the epitaphs and their structure as a distinctive literary genre also play an important part in the analysis.

Key words: epitaph, Middle ages, worldview, “poems in stone”, *loci communes*, death, memory

